

МОНЕТНА СПРАВА НА ТЕРИТОРІЇ НИЖНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я У XV ст.

Вивчення корпусу монет, що походять із випадкових знахідок на території Херсонської, Миколаївської областей, АР Крим, а також території Російської Федерації, Молдови, Болгарії, Румунії і містять позначку про місце карбування «Орда Базар», дозволило дослідникам виявити та локалізувати монетний двір (умовно названий «Орда Базар (1)») у нижній течії Дніпра та визначити його діяльність у другій чверті XV ст. Завдяки цьому вдалося реконструювати деякі важливі політичні події, пов'язані з розпадом Улусу Джучи та утворенням Кримського ханства, а саме — внутрішній перерозподіл західних джучидських територій між правителями¹.

Перші спроби дослідження таких монет, однак без точної локалізації монетного двору, відносяться до XIX ст.² Поштовхом до детального їх вивчення стало випадкове виявлення кількох комплексів срібних та мідних монет на території Дніпровсько-Бузьського ліману (Херсонська обл.) в кінці 1990-х — на початку 2002-х рр., що дало змогу здійснити аналіз, порівняти зі вже опублікованими матеріалами і видати у 2004 р. каталог таких монет та скласти їх типологічну класифікацію³. У 2008 р. було видано працю, де в каталозі серед решти вміщено монети, знайдені після 2002 р.⁴ Отже дослідження даної проблеми тривають, а джерельна база постійно поповнюється.

На сьогодні відомо про 245 екз. монет, карбованих на монетному дворі Орда Базар у другій чверті XV ст. Всі вони походять із випадкових знахідок на території сучасної Херсонської обл. Вагові показники визначені для 17 з них. Ваговий діапазон: 0,58–1,65 г. Найбільшу групу становлять монети з вагою 0,58–0,81 г. Однак значних коливань у вагових показниках не спостерігається. Також варто відзначити, що ще 4 екз. походять з випадкових знахідок на території Миколаївської обл.

Оскільки штемпельного аналізу досі не було зроблено через обмеженість джерельної бази, нам видається доречним зробити детальний іконографічний огляд відомого монетного матеріалу. За основу братиметься аналіз легенд та тамгових зображень на обох сторонах монет.

Для *іменних срібних монет* характерне наступне оформлення:

I. Випуски з іменем *Кічі Мухаммеда*:

1. Обв.: У круглому картуші — 3-х рядна легенда: «Мухаммед син Тимура», навкруги картуша: «Султан верховний хан»; Rev.: У центрі —

тамга, зверху — «карбування», ліворуч — «орда», праворуч — «базар» — 1 екз.⁵

2. Obv.: У центрі — тамга (гіреївська) і круговий напис: «Султан правосудний Мухаммед-хан, нехай Аллах продовжить [його правління]»; Rev.: У центрі — тамга і кругова легенда: «... Махмуд» — 1 екз.⁶

3. Obv.: 4-х рядна легенда: «Султан правосудний Мухаммед-хан, нехай Аллах продовжить [його правління]»; Rev.: В центрі — два варіанти тамги і надписи: зверху — «карбування», ліворуч — «орда», праворуч — «базар» — 1 екз.⁷

4. Obv.: У круглому картуші — 3-х рядна легенда: «Мухаммед син Тимура», навкруги картуша: «Султан верховний хан...»; Rev.: В центрі — тамга, зверху — «карбування», ліворуч — «орда», праворуч — «базар» — 1 екз.⁸

5. Obv.: 4-х рядна легенда: «Султан правосудний Махмуд-хан нехай Аллах продовжить [його правління]»; Rev.: В центрі — два варіанти тамги і написи: зверху — «карбування», ліворуч — «орда», праворуч — «базар» — 1 екз.⁹

6. Obv.: 4-х рядна легенда: «Султан правосудний Мухаммед-хан, нехай подовжить Аллах [його правління]»; Rev.: в одинарному лінійному картуші в центральній частині поля зображено джучидську тамгу, кругова легенда зправа на ліво: «Карбування Орду Базар» — 2 екз.¹⁰

7. Obv.: В одинарному лілейному картуші 3-х рядна легенда «Султан Правосудний Мухаммед-хан нехай подовжить Аллах [його правління]»; Rev.: в одинарному лілейному картуші у центральній та нижній частині поля зображення двох варіантів джучидської тамги, зверху слово «карбування», зліва — «Орда», зправа — «Базар» — 9 екз.¹¹

8. Obv.: в одинарному лінійному картуші 3-х рядна легенда «Султан правосудний Мухаммед-хан нехай подовжить Аллах [його правління]»; Rev.: у центрі — джучидська тамга, кругова легенда зправа наліво у 2 рядки із згадуванням Махмуда, сина Кічі Мухаммеда і місця карбування «(Орду) Базарі» — 1 екз.¹²

9. Obv.: в одинарному лінійному картуші 3-х рядна легенда «Султан Правосудний Мухамм(ед) хан...»; Rev.: в центрі джучидська тамга, кругова легенда ліворуч із згадуванням Махмуда, сина Кічі Мухаммеда — 1 екз.¹³

10. Obv.: у центрі — один з варіантів джучидської тамги, яка згодом стала тамгою династії Гіреїв, кругова легенда зліва направо, кінець легенди заходить на її початок: «Султан Правосудний Мухаммед хан, Аллах нехай подовжить [його правління]»; Rev.: у центрі джучидська тамга, кругова легенда зправа на ліво, кінець легенди заходить на її початок: «... Махмуд» — згадується ім'я Махмуда, сина Кічі Мухаммеда — 4 екз., карбованих різними штемпелями¹⁴.

11. Obv.: по центру в лінійному картуші 3-х рядна легенда «Мухаммед син Тимура», кругова легенда в одинарному лінійному картуші «Султан (син?) верховний хан»; Rev.: в одинарному лінійному картуші у центральній частині поля зображення джучидської тамги, зверху слово «карбування», ліворуч «Орда», праворуч «Базар» — 33 екз.¹⁵

12. Obv.: 3-х рядна легенда «Султан правосудний Махмуд-хан нехай Аллах продовжить [його правління]»; Rev.: В центрі монетного кола зображення двох тамг — одна над одною, з боків надписи ліворуч, вгорі та праворуч відповідно — «орда», «карбування», «базар» — 1 екз.¹⁶ — Миколаївська обл.

12. Obv.:? Rev.:? — 1 екз.¹⁷

II. Випуски з іменем *Саїд Ахмада*:

1. Obv.: В центральному лінійному картуші 3-х рядна легенда — «Саїд Ахмад хан», кругова легенда ззовні картуша — «Султан верховний хан»; Rev.: Сунітський Символ Віри: «Немає бога крім Аллаха, Мухаммед — посланець Аллаха» — 2 екз.¹⁸ — 1 екз. — (Миколаївська обл.).

2. Obv.: у центрі в лінійному картуші 3-х рядна легенда «Саїд Ахмад хан» кругова легенда в одинарному лінійному картуші «Султан...»; Rev.: в одинарному лінійному картуші у центральній частині поля зображення джучидської тамги, зверху слово «карбування», ліворуч «Орду», праворуч «Базар» — 3 екз.¹⁹

3. Obv.: В центральному лінійному картуші: «Саїд Ахмад хан», кругова легенда ззовні картуша — «Султан верховний хан»; Rev.: В центрі монетного кола тамга, навколо надпис — «Карбування Орда Базар» — 2 екз.²⁰ — (Миколаївська обл.).

4. Obv.: в центрі в лінійному картуші 3-х рядна легенда «Саїд Ахмад хан» кругова легенда в одинарному лінійному картуші «Султан (син?) верховний хан»; Rev.: в одинарному лінійному картуші в центральній частині поля зображення джучидської тамги, легенда спотвореними словами зліва направо «карбування Орда Базар» — 6 екз.²¹

5. Obv.: в центрі в лінійному картуші 3-х рядна легенда «Саїд Ахмад хан» кругова легенда в одинарному лінійному картуші «Султан (син?) верховний хан»; Rev.: в одинарному лінійному картуші сунітський Символ віри в три рядки. — 12 екз.²²

6. Obv.: в одинарному лінійному картуші 3-х рядна легенда «Саїд Ахмад хан»; Rev.: в одинарному лінійному картуші сунітський Символ віри у три рядки. — 1 екз.²³

III. Випуски з іменем *Хаджи Гірея*:

Obv.: в одинарному картуші з крапок 4-х рядна легенда «Султан Верховний Хаджи Гірей хан»; Rev.: в центрі в одинарному картуші з крапок

зображення тамги, кругова легенда зправа наліво «Карбування Орду Базар»; на деяких екземплярах, що наводяться у О. Ретовського між словами «Базар» і «Карбіваня» поміщено цифру «7». — 14+1 екз.²⁴

Для чотирьох екземплярів *анонімних мідних монет* (емітент не встановлений) характерні наступні варіанти оформлення:

1. Obv.: легенда «Карбування Орду Базар»; Rev.: зображення глека (кумгана) — 4 екз.²⁵

2. Obv.: у центрі — тамга Гіреїв, кругова легенда: «Карбування Орда Базар»; Rev.: Зображення тварини ліворуч — 4 екз.²⁶

3. Obv.: погана збереженість; Rev.: тварина праворуч? — 2 екз.²⁷

4. Obv.: в картуші з крапок та у лінійному картуші зображення кумгана, поле прикрашено двома або трьома він'єтками і крапками; Rev.: у картуші з крапок та лінійному картуші, або тільки в лінійному картуші 3-х рядна легенда «Карбування Орду Базар». Один варіант монет (1.2) має в легенді напис «Орду» як «Орда» і два варіанти (1.3 і 1.4) мають дзеркальне написання легенди — 87 екз.²⁸

5. Obv.: в лінійному картуші геометричний (солярний?) орнамент, відомий також на монетах Хаджи-Тархана XV ст.; Rev.: в лінійному картуші зрядна легенда «Карбування Орда Базар». Один з екземплярів перекарбований на монеті Криму, очевидно, із прописаною датою «823 р.х.» — 4+2 екз.²⁹

6. Obv.: в одинарному лінійному картуші зображення тварини, крокуючої ліворуч, поле прикрашене двома він'єтками і крапками; Rev.: в центрі в одинарному лінійному картуші зображення тамги Гіреїв, у зовнішньому лінійному картуші кругова легенда «Карбування Орда Базар» — 16 екз.³⁰

7. Obv.: в одинарному лінійному картуші зображення міфічної тварини (голова птаха, як на пулах Азака), крокуючого ліворуч; поле прикрашене крапками, під ногами тварини цифра (8?); Rev.: в центрі в одинарному лінійному картуші зображення тамги Гіреїв, всередині зовнішнього складного картуша кругова легенда: «Карбування Орда Базар» — 18 екз.³¹

8. Obv.: в одинарному лінійному картуші геометричний орнамент у вигляді квітки; пелюстки прикрашені крапками; Rev.: в центрі — зображення рівнобічного трикутника з крапкою всередині. В лінійному та картуші з крапок кругова легенда ліворуч: «Карбування Орда Базар» — 11 екз.³²

9. Obv.: в одинарному лінійному картуші залишки легенди у 3 рядки: «Правосудний ... ..[Гіре]й хан»; Rev.: в центрі зображення рівнобічного трикутника з крапкою всередині. В лінійному та картуші з крапок кругова легенда ліворуч: «Карбування Орда Базар». У зв'язку з тим, що дана монета відома тільки в одному екземплярі, відновити легенду аверсу поки що не можливо. Якщо припущення дослідників щодо приналежності даного

випуску до Хаджи Гірея виявиться вірним, то стає можливим більш точно визначити місце срібних монет Хаджи Гірея, карбованих в Орду Базарі серед загального ряду монет цього хана — 1 екз.³³

10. З великою долею вірогідності до анонімних випусків монетного двору Орда Базар другої чверті XV ст. можна віднести наступний екземпляр мідної монети — Obv.: в одинарному лінійному картуші зображення тварини ліворуч, над спиною прикраса у вигляді шестипроменевої зірки; Rev.: в центрі в лінійному картуші слово «хан». В лінійному картуші залишки кругової легенди, котрі не читаються — 1 екз.³⁴

Для подальшого опрацювання монетного матеріалу та розширення джерельної бази за рахунок нових виявлених екземплярів, які можна буде віднести до карбування на монетному дворі Орду Базар, важливим є аналіз зображень тамг, що містяться на срібних та деяких типах мідних монет. Для зручності опрацьований матеріал подається у вигляді таблиці.

Варто відзначити, що тамги на срібних монетах розміщені, в більшості випадків, на реверсах. Виокремлюються два варіанти тамг — джучидська та гіреївська. Джучидська тамга зображена з двома відростками (ногами). Її основне зображення супроводжується додатковими диферентами у вигляді кола (кільця) та крапок різного розміру та розміщення відносно основної фігури тамги. Гіреївська тамга вживається як у класичному вигляді, так і в схематичному. Для певної кількості екземплярів характерне поєднання обох видів тамг з їх супровідними диферентами і розміщення їх в центрі реверсної частини монети.

Шляхом аналізу багатоскладових варіантів зображення тамг, виявлено спосіб накреслення джучидської тамги, а саме — розміщення двома відростками-ногами догори. Варто зазначити, що класичне розташування тамги на джучидських монетах — ногами донизу. Найбільш наближений варіант тамги, розміщеної на екземплярах, карбованих на монетному дворі Орда Базар, — тамга дому Бату. Вона складається з таких елементів, як голівка та два відростки, розташовані паралельно один до одного, прямі або на кінцях дещо розгалужені в бік. Вони також мають додаткові елементи. Однак, розміщується дана тамга на монетах ніжками донизу. Така тамга характерна для випусків різних областей Улусу Джучи першої половини XIV ст.³⁵ Варіант «двоногої» тамги також зустрічається в описах монет. Так, вона фігурує під назвою «тамга двузубець» на екземплярі срібної недатованої монети Мухаммеда ібн Тимура (Кічі Мухаммед), карбування Орда Базар³⁶. Однак у даному випадку розміщення її зафіксоване відростками донизу. Проте правильне прочитання легенди вимагає розвернення монети таким чином, щоб відростки тамги були розташовані догори. Схожий варіант тамги присутній на одному екземплярі анонімного, недатованого

пулу, карбованого на монетному дворі Орда³⁷. Тут у авторській прорисовці вона розміщена вже відростками донизу. Таким чином, можна зробити висновок, що використання зображення джучидської тамги з двома відростками, без верхівки, характерної для класичної тамги дому Бату, є характерним для місцевих — нижньодніпровських — випусків монетного двору Орда Базар. При цьому, вона міститься на монетах, починаючи від перших відомих випусків даного монетного двору — срібних денгах Кічі Мухаммеда бен Тимур (1435–1460) та Саїда Ахмада бен Керім Берді (1439–1460) та наслідуваннях його монетам, і триває до кінця XIV ст. — монети Махмуда бен Кічі Мухаммеда (1459–1466) і Ахмада бен Кічі Мухаммеда (1466–1490)³⁸.

У статті було зроблено перший крок до штемпельної класифікації монет, центр карбування яких умовно позначається як Орда Базар (1). Наступні етапи дослідження можливі за умов безпосереднього доступу до джерельного матеріалу, що, однак, є складним через його розпорошеність.

Таблиця 1

Срібні монети (денгі)

Кічі Мухаммед		Саїд Ахмад	
Односкладові зображення тамги			
			
<i>Рис. 1.</i> Тамга на реверсі ³⁹ .	<i>Рис. 2.</i> Тамга на реверсі ⁴⁰ .	<i>Рис. 3.</i> Тамга на реверсі ⁴¹ .	<i>Рис. 4.</i> Тамга на реверсі ⁴² . 1 екз.
			
<i>Рис. 5.</i> Тамга на реверсі ⁴³ . 2 екз.		<i>Рис. 6.</i> Тамга на реверсі ⁴⁴ .	
			
<i>Рис. 7.</i> Тамга на реверсі ⁴⁵ . 31 екз.	<i>Рис. 8.</i> Тамга на реверсі ⁴⁶ .	<i>Рис. 9.</i> Тамга на реверсі ⁴⁷ . 1 екз.	

Рис. 10. Тамга на реверсі⁴⁸. 2 екз.

Рис. 11. Тамга на реверсі⁴⁹. 1 екз.

Рис. 12. Тамга на реверсі⁵⁰. 1 екз.

Рис. 13. Тамга на реверсі⁵¹. 3 екз.

Рис. 14. Тамга на реверсі⁵². 2 екз.

Рис. 15. Тамга на реверсі⁵³. 1 екз.

Рис. 16. Тамга на реверсі⁵⁴. 1 екз.

Рис. 17. Тамга на аверсі⁵⁵. 4 екз.

Рис. 18. Тамга на аверсі⁵⁶. 1 екз.

Багатоскладні зображення тамги

Рис. 19. Тамги на реверсі⁵⁷. 1 екз.

Рис. 20. Тамги на реверсі⁵⁸. 1 екз.

Рис. 21. Тамги на реверсі⁵⁹. 8 екз.

Рис. 22. Тамги на реверсі⁶⁰. 1 екз.

Рис. 23. Тамги на реверсі⁶¹. 1 екз.

Мідні монети (пули)

			
<i>Рис. 1.</i> Тамга на аверсі ⁶² . 19 екз.	<i>Рис. 2.</i> Тамга на реверсі ⁶³ . 18 екз.		

¹ *Хромов К.* Монетный двор второй четверти XV века «Орда Базар» в Нижнеднепровском регионе // Восточная нумизматика в Украине. Сборник публикаций. — К., 2004. — Ч.1. Монеты Джучидов. — С. 34–58.

² *Френ Х.* Монеты ханов Улуса Джучиева или Золотой Орды. — СПб, 1832; *Блау О.* Восточные монеты музея Императорского общества истории и древностей в Одессе. — Одесса, 1876; *Марков А.* Инвентарный каталог мусульманских монет Императорского Эрмитажа — СПб, 1896. — Ч. II; *Ретовский О.* К нумизматике Гиреев // Известия Таврической Ученой Архивной Коммисии. — Симферополь, 1893.

³ *Хромов К.* Указ. соч.

⁴ *Пиворович В.* Монети і скарби півдня України. — Херсон, 2008.

⁵ Там само. — С. 66.

⁶ Там само.

⁷ Там само.

⁸ Там само.

⁹ Там само.

¹⁰ *Хромов К.* Указ. соч. — С. 37.

¹¹ Там же. — С. 37–38.

¹² Там же. — С. 38.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же. — С. 39.

¹⁵ Там же. — С. 40.

¹⁶ *Пиворович В.* Вказ. пр. — С. 66.

¹⁷ *Хромов К.* Указ. соч. — С. 41.

¹⁸ *Пиворович В.* Вказ. пр. — С. 67.

¹⁹ *Хромов К.* Указ. соч. — С. 41.

²⁰ *Пиворович В.* Вказ. пр. — С. 67.

²¹ *Хромов К.* Указ. соч. — С. 42.

- ²² Там же. — С. 43.
- ²³ Там же. — С. 44.
- ²⁴ Там же. — С. 46.
- ²⁵ *Пиворович В.* Вказ. пр. — С. 65, 67.
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ Там само. — С. 67. Прочитання наше.
- ²⁸ *Хромов К.* Указ. соч. — С. 49.
- ²⁹ Там же. — С. 50.
- ³⁰ Там же. — С. 51.
- ³¹ Там же.
- ³² Там же. — С. 52.
- ³³ Там же.
- ³⁴ Там же. — С. 53.
- ³⁵ *Федоров-Давыдов Г.* Денежное дело Золотой Орды. — М., 2003. — С. 165, 220, 221, 218 та ін.; *Хромов К.* Монеты Западной части Улуса Джучи. Йармаки Крыма // Восточная нумизматика на Украине.. — К., 2007. — Часть II. — С. 5.
- ³⁶ *Федоров-Давыдов Г.* Указ. соч. — С. 216. Табл. XXX. № 438.
- ³⁷ Там же. — С. 218. Табл. XXX. № 432.
- ³⁸ *Хромов К.* Монетный двор второй четверти XV века «Орда Базар»... — С. 37–47.
- ³⁹ Там же. — С. 39.
- ⁴⁰ *Пиворович В.* Вказ. пр. — С. 66.
- ⁴¹ *Хромов К.* Монетный двор второй четверти XV века «Орда Базар»... — С. 42.
- ⁴² Там же. — С. 43.
- ⁴³ Там же. — С. 37.
- ⁴⁴ Там же. — С. 42.
- ⁴⁵ Там же. — С. 40–41.
- ⁴⁶ *Пиворович В.* Вказ. праця. — С. 66.
- ⁴⁷ Там само.
- ⁴⁸ *Хромов К.* Монетный двор второй четверти XV века «Орда Базар»... — С. 40.
- ⁴⁹ Там же. — С. 39.
- ⁵⁰ *Пиворович В.* Вказ. пр. — С. 66.
- ⁵¹ *Хромов К.* Монетный двор второй четверти XV века «Орда Базар»... — С. 39.
- ⁵² *Пиворович В.* Вказ. пр. — С. 67; *Хромов К.* Монетный двор второй четверти XV века «Орда Базар»... — С. 43.
- ⁵³ *Пиворович В.* Вказ. пр. — С. 66.
- ⁵⁴ *Хромов К.* Монетный двор второй четверти XV века «Орда Базар»... — С. 43.
- ⁵⁵ *Пиворович В.* Вказ. пр. — С. 66; *Хромов К.* Монетный двор второй четверти XV века «Орда Базар»... — С. 39–40.

⁵⁶ *Хромов К.* Монетный двор второй четверти XV века «Орда Базар»... — С. 39–40.

⁵⁷ *Пиворович В.* Вказ. пр. — С. 66.

⁵⁸ *Хромов К.* Монетный двор второй четверти XV века «Орда Базар»... — С. 38.

⁵⁹ *Пиворович В.* Вказ. пр. — С. 66; *Хромов К.* Монетный двор второй четверти XV века «Орда Базар»... — С. 38.

⁶⁰ *Пиворович В.* Вказ. пр. — С. 66.

⁶¹ *Хромов К.* Монетный двор второй четверти XV века «Орда Базар»... — С. 38.

⁶² *Пиворович В.* Вказ. пр. — С. 65; *Хромов К.* Монетный двор второй четверти XV века «Орда Базар»... — С. 51.

⁶³ *Хромов К.* Монетный двор второй четверти XV века «Орда Базар»... — С. 51.